

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VIII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ө. Тарақ, А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі),
И. Өзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Авторлар:

Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, Т. Кәкішев, З. Бисенғали,
З. Сейітжанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай,
М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ. Мәдібаева**

А 13 **Абайтану.** Тандамалы еңбектер. VIII том. Пәнаралық зерттеу /
Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, Т. Кәкішев, З. Бисенғали, З. Сейіт-
жанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай, М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов; жауапты ред. Қ. Мәдібаева; жал-
пы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
– 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

VIII томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын пәна-
ралық зерттеудің нәтижелері көрініс тапқан. Онда Абайдың ілімі, әдеби мұрасы, абайтану
тарихы, ақын шығармашылығында негізделген құндылықтардың негіздері, пайымдау
мен бағалау жүйесі, білім концепциясы, поэтикасы, шындық және шығармашылық
қиял, мазмұн мен пішін секілді мәселелер қоғамның интеллектуалдық және тұрақты
дамуымен сабақтас қарастырылған.

Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең та-
нуға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерт-
теу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

© Авторлар ұжымы, 2016
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

VIII тарау

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ РУХАНИЯТ АРНАЛАРЫ

1

Хакім Абай бастапқы тұстан-ақ: «...өз сөзім – өзімдікі», – дегенді анық айтып, келесі кезектегі мақсат-мұраттарын айқындап, осы бағыттағы ұстаным-көзқарастарына мықтап табан тірейді. Көрген-білгенін, танып-түстегенін ақыл-көрігінде қорытып, таразыға салады [1, 270]. Әсіресе, адам-пенденің жаратылысына, табиғатына танданысын жасыра алмайды. Өмірін, уақытын босқа өткізу, еңбегін-кәсібін бағаламау, білім-ғылым, тәлім-тәрбие ісіне мән бермеу, т.с.с. ақиқатын айтып, бағасын беріп, маңызын ашады. Қысқа ғұмырдың алдамшы, өткіншілігіне де қапа болады. Баянсыз, тұрлаусыз сиқына бас шайқап, іштен тынады. Оның мән-мәнісін былай білдіреді: «...бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айқастық, тартыстық-әурешілдікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық: қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік...» Бұған қоғам, өмір, тұрмыс-тірліктен мың сан дәлел-деректерді тілге тиек етеді. Адам мен оның өміріне, еңбек мұраттарына терең мән береді. Келер күнге – келеді келешекке үміт көзімен қарайды.

Алдағы өмірге барлау, талдау жасайды. Адам мұраты, ұлттық құндылықтар, жалпыадамзаттық руханият арналарына еркін енеді. Өмірдің бұралаң жолдарына, кәсіп-дағдыларға, тұрмыс-тірліктің мың сан арналы, тараулы жолдарына көңіл тоқтатып, көз жібереді. Әсіресе, ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, софылық қылып, дін бағу, балаларды бағу сынды сан салалы, алуан арналы бағыт-бағдарларға, өмір-тұрмыстың, уақыт-сынаптың сырлы си-

паттарына ден қояды. Оның арасында білім-ғылым, кәсіп-қызмет, дәстүр-дін, тәлім-тәрбие иірімдеріне де көңіл бөліп,жіті назар аударады. Бәріне де мән-маңыз береді. Басым бағыттарына еркін енеді. Сыр-сипаттарын ашады. Нәтижесінде, сөз жоқ, «өз сөзім – өзімдікі» деген қағидалы көзқарастарын алға шығарады. Өмір мұратына ден қойып, тәлім-тәжірибесіне тоқтайды. Мұның өзі: «Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді» деген өмір философиясынан алынған толғам-толғаныстарымен табиғи үндесіп, сабақтасып-ақ тұр. Шындық шырағы да танылады. Бастысы, әрине, өзі өмір сүрген қоғамдық құбылыстарға, кезеңдік көріністерге, уақыт тынысына жіті көз, сергек көңілмен қарайды. Көбінде көңілге кірбің ұялатқан келеңсіз, көлеңкелі көріністерді қалт жібермейді. Соның себеп-сырларына үңіледі. Мән-мәнісін анықтайды. Әуелгі бастау, арнасына мән береді. Маңызды тұстарын ашады. Соған ден қояды. Көпке ортақ тұстарына назар аударады. Оның маңыздысы, сөз жоқ адам әлемі мен өмірлік мұраттары, еңбекке көзқарасы, тұрмыс-тірліктегі орын-үлесі,адамшылық жол мен жасампаздық қадамдар хақындағы ойлар мен толғаныстарға келіп саяды.

Демек, Хакім Абайдың – «Бірінші сөзі» өмірден алынған, тәжірибеден өткен маңызды мәселелерді қозғайды. Өз өмірі мен уақтысындағы басты бағыттарды тап басып, соған қатысы мен көзқарастарын, мүмкіндіктерін кең көлемде айқындайды. Бастысы, әрине, өмір өрнектерін, білім-білігін, тәлім-тәжірибесін «ақ қағаз бен қара сияға» сыйғызып, «өз сөзім өзімдікі» екенін байыпты баяндайды. Бұдан байқалатыны: Хакім Абай өмірдің бұралаң жолдарынан өтіп, қоғамның кедергі-қайшылықтарын көріп, адам мен оның еңбегінің ұнамды һәм ұсқынсыз сиқын да танып-түстейді. Көңілді кеңге салған сәттері де бар. Жүрекке салмақ түскен тұстарын да бүкпесіз баяндайды. Өлшеніп берген өмірдің мағынасыз, мәнсіз қалпына кейіс те білдіреді. «Адамзат-бүгін адам, ертең топырақ» екенін де еске салады. Орайлы тұста:

Қадірлі басым,
Қайратты жасым
Айғаймен кетті амал жоқ.
Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен қу өмір, –

дегенді де жасыра алмайды. «Ойға түстім, толғандым, Өз мінімді қолға алдым» дейтіні де осы кезеңге дөп келіп тұр. Өмір мұраты мен маңызын да осы тұстан бағамдайды. Сайып келгенде, мұның бәрі-баршасынан – Абай әлемін, сол кезең-уақыттың бедер-белгілерін, қоғамдық құбылыстар мен өмірдің бел-белестерінің бұралаң-бұлтарыстарын, оның адам мен еңбегіндегі келеңсіз көріністерінің орын алу себеп-сырлары жан-жақты ашылады. Көзқарас білдіріліп, дәлел-деректер келтіріледі. Одан арылу жолдары көрсетіледі. Адам мұраты, адамшылық жолы үлгі етіледі.

Біздіңше, Хакім Абайдың: «Өз мінімді қолға алдым» деген қалпы мен қауіпін, ауыр халін арғы-бергі кезеңнің бетбұрысты һәм белесті тұстарынан көптеп кездестіреміз. Бұған Хакім Абайдың «Қарасөздерін» қайта оқығанда, үміт ұлғайып, арман-ансарларына қарышты қадаммен ілгерілейтініміз анық. Өмірдің қырсырына қаныға түсеміз. Уақыт тынысына еркін еніп, қоғамдық һәм кезеңдік көріністерге, адам өмірінің бұралаң жолдары мен тағдыр-талайына көңіл көзімен үңіліп, «мыңмен жалғыз алысу-дың» мән-жайын сергек сезінеміз. Мезгілдің салмақ-сырына ден қоямыз. Қоғам, адам, өмір, уақыт бедерін терең тани түсеміз. «Сезімпаз көңіл, Жылы жүрек» те, «Улы сия, ащы тіл» де танылады. Нәтижесінде:

Өмір, дүние дегенің,
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің,
Ойлай берсең, у екен, –

деген қорытындыға келеді. Адам мұраты айқындалады. Өмір-уақыттың бағасы көрсетіліп, оған деген құрмет арта түседі.

Шындық жүзіне тура қарасақ, «Қарасөздердегі» ұлт мұратынан бастау алған, қоғамдық құбылыстар арқау етілген, өмір өрнектері мен уақыт бедері кең көлемде көрініс беретін тағылымды тұстар – кеше мен бүгіннің байланыс-бірлігін, дәстүрлер құндылығы мен ұрпақтар сабақтастығын табиғи жалғап, тығыз ұштастырып келеді. Қоғамдық мүдде алға шығады. Көптің мұрат-мүддесі көзделеді. Қайсыбір мәселе де қоғамдық ортадағы

ахуал-жайттардан хабардар етіп, оның мән-жайы, сыр-себептері ашылады. Уақыт бедері байыпты бағаланады.

Ақиқатында, «Қарасөздердің» тұтас табиғатынан:

- ұлт мұратының өзекті тұстары танылып, оның өзі арғы-бергі кезеңдердің артық-кем жайттарымен қатар, салыстырыла беріледі;
- арғы тарихтың тағылымды тұстары да, кешегі кезең көріністері де өмір өрнектерімен өріліп, тәлімді тәжірибе тағылымдарымен байланыс-бірлікте баяндалады;
- ақиқаттың аты – хақ, хақтың бір аты – Алла екендігі басты мұраттарға арқау етіледі. Алла тағала – өлшеусіз, ал ақыл өлшеулі болатындығы, әрбір ғалым хакім емес, әрбір хакім ғалым аталатыны өмір өрнектерімен, тәжірибемен сабақтастығы да айқын аңғарылады;
- ұлт пен ұрпақ қамы, адамшылық әлемі, жасампаздық жолы, ізгілік пен игілік иірімдері, білім-ғылым жүйесі, тәлім-тәрбие жайы, махаббат пен ғаделет сипаттары кәделі, сауапты істер арқылы жүйелі жеткізіледі;
- адамзатқа ортақ – жан мен тән, адамшылыққа жат: надандық, еріншектік, залымдық, арамдық, жамандық (жемек, кимек, күлмек, ішпек, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, т.с.с.) қырлары кеңінен көрсетіледі;
- ең негізгісі, Хакім Абай адамға ортақ асқақ мұраттар мен адамшылыққа жат келеңсіз көріністерді кезең шындықтарымен сәйкестікте сабақтап, уақыт бедерімен бейнелі безбендеп, өмір-тұрмыстың мысал-деректерімен нанымды сөз етеді. Нәтижесінде, кезең-уақыттың өзекті мәселелерін қоғам, замана шындықтарымен байланыста баяндайды. Келеңсіз һәм өрескел оралымсыздықтар, оның өмірдегі көріністерін, адам-пенде бойындағы кереғар сипаттардың күйініш-сүйінішті жайттарымен қоса қабат көрсетіп, нанымды ашады. «Сұм-сұрқия, қу заман» шындығы ашылады. «Құйрығы шаян, беті адам» кейпіндегі – «толық адамның» жұғымсыз, ұсқынсыз сиқы әшкереленеді.

«Қарасөздер» табиғаты мен тағылымына еркін енсек, «Хакім Абай ұлт мұраты, елдік мүдде мәселесін – еңбек, білім, ғылым,

өнер төңірегінде кеңінен өрбітеді. Алыс-жақын елдердің (мысалы, орыс, ноғай, сарт, т.с.с.) өмір-тұрмыс, кәсіп-дағдыларына, дәстүрлеріне ден қояды. Олардың білім-ғылымға, еңбекке, өнерге, саудаға бейімділігі, оны өмір-тұрмыстың өзекті арнасы санап, содан алға озғаны үлгі етіледі: «...сарттың екпеген егіні жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзімен өзі әуре болып, бірімен-бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп, сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда.

...Оның бәрі бірін-бірі қуып, қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болғандық әсері».

Ал, надандық пен жалқаулық, еңбексіз бен жылпостық, залымдық пен зұлымдық, ұрлық пен бұзақылық сыры былай беріледі: «...ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі-қорқақ, қайратсыз тартады, әрбір қайратсыз-қорқақ, мақтанғыш келеді; әрбір мақтаншақ-қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз-надан арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады». Бұл тұстардан, сөз жоқ өмір-тұрмыстағы кәсіп-дағды, дәстүрден өзге, еңбек мұраты басым бағыттарға ие болады. Әр елдің өзіндік өзгешелігі, қалыпты жайттары еске алынып, «еңбек етуге, мал табуға» арналатындығы үлгі-үрдіс ретінде көрсетіледі. Өмір-тұрмысқа қажетті іске еңбек ететіні, «өнер тауып, дін күтуге» де бейім болатыны негізгі назарға алынады.

«Қарасөздердің» асыл арқауы мен басты бағыттары – Адам әлемін ашуға арналады. Осы реттен келгенде, адам мұраты мен адамшылық жолы, ар мен ұяттың маңыз-мәні мынаған келіп саяды: «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, бірі-

не-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнінде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуел құдайға сыйынып, екінші өз қайратына сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды».

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады». Біздіңше, бұл жерде өмір мұраты алдыға шығып, елдік мүдде, адам еңбегі, дос-дұшпан, жақсы-жаман қасиеттер, бос уақыт мәні, мал-жан сыры айқындала түседі. Оның қадір-қасиеті, белгі-ерекшеліктері жан-жақты ашылады. Соны оқып-біліп, танып-таразылаудың қажеттілігі көрсетіледі. Мұның қазіргі кезеңде де өзектілігі төмендеп, мән-маңызы жоғалған жоқ.

Хакім Абай білім-ғылымға, өнерге өзгеше қарайды. Оны оқып-білу, үйрену керектігіне көп көңіл бөледі. Оған қатысты: «Адам көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де мейірленеді, тезірек қолға түседі», – дейді. Одан кейінгі жерде: «...ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын! Көрсек қызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсек, мінездің беріктігі бұзылады. Одан соң оқып-үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық, мінезде азғырылмайтын ақылды, арды ақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын? Бұл бір ақыл үшін, ар үшін болсын!», – дегенді анық айтады.

Хакім Абай ақиқат хақында айтқанда: «Хақтың бір аты – Алла, ғылым -Алланың бір сипаты», – дегенді баса көрсетеді. Иман ісін алға шығарады. Әсіресе: «...иман келтірген нәрсесіне соншалық беріктік керек... иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек», – екеніне зор мән береді.

Керісінше, атап айтқанда: «...адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екінші-еріншектік, үшінші-залымдық деп білесің.

Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсе оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан хисабына қосылады» дегенді бүкпесіз білдіреді.

Бұдан байқалатыны: Хакім Абай өмір мұратын өзіндік тәжірибелермен байытып, келеңсіз көрініс, кедергі-кемшіліктерді анық көрсетеді. Ел әңгімелерін, халық даналықтарын назарда ұстап, адам мұратын, өмір сырын, еңбек сипатын кең көлемде ашады. Ақыл-парасат, білім-ғылым, тәлім-тәрбие мәнін айқындап, олардың басты нысаны, түпкі нәтижесі адамгершілік жолына апаратын адастырмас компос екенін баса көрсетеді. Өмір-уақыттың бедерлі өлшемі, тұрмыс-тірліктің басты тірегі санайды. Қысқасы, ақын қайсыбір мәселе-тақырыптарды қозғаса да, «өз сөзім өзімдікі» десе де, елшіл-қоғамшыл Іәм патриоттық қырларын көрсетіп, әлеуметшіл-фолсафашы сипаттарын да айқындап, оның өзі туған халқына, қалың көпшілікке арнағаны аңғарылып тұрады. Ағартушылық мұрат, адамгершілік жол, әлеуметтік сипаттар, философиялық астарлар, моральдық мәселелер алғашқы кезекте орын алады. Бәрі-баршасында да көз көріп, көңіл сезінген жайттар қозғалып, қысқа-нұсқа қалыпта жеткізіледі.

Абайтанушылар әр қалай қабылдап, бағалаған (мысалы, М. Әуезов-сюжетті шығармалар емес десе, Б. Кенжебаев оны Салтыков-Щедриннің шығармаларына ұқсатады. Х. Сүйіншәлиев жай проза үлгісінде таныса, М.С. Сильченко «қойын дәптер» қатарына қосады, т.с.с.) «Қарасөздер» кезең көріністерінің жиынтық сипаттамасы емес, керісінше қазақ қоғамына тән, адам өмірі мен еңбегінен, қарым-қатнасы мен тұрмыс-тіршілігінен орын алған ақиқат жайттардың шындығы, қадір-қасиеті жоғары, тағылымы мол қымбат қазыналар қатарына жатады.

Ақынның бұл бағыттағы ой-сөз жүйесі қоғамның барша саласын қамтып, оның өзі көбінде ел өмірі, дәстүр мен дін, тәлім-тәрбие, тұрмыс-тіршілік баянын айқындай түседі. Айталық, оның қайсыбір тұстары – жалығу (20-сөз), мақтан (21-сөз) төңірегінде өріс алады.

Алдымен – жалығуға қатысты: «Ол -тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі жора тапқан емес. Оған егер бір еліксе, оны адам баласының құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де ақырында тағы келіп жеңеді.

...Бірақ осы жалығу деген әр нені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын – бәрінің баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады». Оған өмірдің өткінші, баянсызын, дүниенің қысқа, тұрлаусызын жатқызады. Ақылды, көреген, ойшыл адамның жалығуы өмір-тұрмыстан туатынына басымдық береді.

Абайдың мақтан төңірегінде де өзіндік өзгешелігі байқалады. Оған қатысты: «Екінші, мақтаншақ деген біреуі: «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, әрнешік не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл, әуелі іс екен деп ескермейді» дейді. Сонан соң мақтаншақтықтың өзінің үш түрі болатынын, оның өн бойында «адамдығы әбден толық емес», надандық белгілері көрініс беретінін баса көрсетеді. Оның өзі: «қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып» әрекет ету болса, келесі кезекте : «өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау» сынды тәлімді ғибрат төңірегінде өріс алады. Өмір тағылымдарының бірі осы.

Ақынның жалығу мен мақтанға қатысты көзқарастары – «бір қуаныш,бір жұбаныш» төңірегінде кең өріс алады (23-сөз). Халқымызда, өмір-тұрмыста жиі ұшырасатын жақсы-жаман, дос-дұшпан, надан-залимның әрекет-қимылдары, «көппен көрген-ұлы той» дегенге табан тіреу сынды ерекшеліктердің қыр-сыры ашылады. Өмір-тұрмыстың мысал-дерегі де, түйіткілді тұстары да сұрақ-жауап үлгісінде алға шығады. Қисынды тұстары, күдікті мезеттері де көрсетіледі. Сайып келгенде, ақын оны әуел бастақ: «...қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш бар», – деп түйін жасайды.

Ақынның осы бағыттағы ойлар мен толғаныстары 26-сөзде жалғасын табады. Ол туралы: «...надан ел қуанбас нәрсеге қуанады. Һәм қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмейді, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды.

Мұның бәрі – надандық, ақымақтықтың әсері».

Абай әлемінде – жүрек ісі, ақыл мен тіл мұраты терең көрініс табады. Ақын адам әлемін айқара ашып, ондағы қозғалыс-тіршіліктің басты факторы, өмірдің өзекті Һәм өшпес қуатты қайнар көзі – жүрек шындығын, ақыл-парасат нұрын, дін-дәстүр әсерін, рух пен тіл мүмкіндіктерін кең көлемде ашады. Адам мұратын, өмір мәнін, тіршілік нәрін – жүрек ісімен сабақтастықта сөз етеді. «Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма?» деп өмір-тірліктегі жүрек ісі арқылы жүзеге асатын жағдаяттарға айрықша мән береді. Ақын айтқан: «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» мәселесін, «Жүрек – теңіз,қызықтың бәрі – асыл тас», «Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі», «Күйесің, жүрек, күйесің» сынды ар-ұяттың маңыз-мәнін елдік мүдде тұрғысынан, парасат биігінен қозғайды. Өмір мұраттарына ден қояды. Тұрмыс-тіршілік тынысына назар аударады. Нәтижесінде: «Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады» дегенді анық айтады (14-сөз). Ал: «Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» дегенінен «жүрек таразы» екенін алға тартады (14-сөз). Мұның өзі- қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің өнер айтысындағы – «жүректі жақтадым» деуі (17-сөз), сосын: «адам баласы, адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озық» екенін тап басып көрсетуі өмір шындығы, тәжірибе тәлімі еді (18-сөз).

Тегінде, ақыл-парасат, жүрек ісі, тіл қуаты – адам-пендеге берілген артықшылық, мол мүмкіндік болса, оның қоғамдағы, өмір-тұрмыстағы көлеңкелі көріністері кім-кімге де ой саларлық. Абай

айтқан: «ақылды кісі мен ақылсыз кісінің» (15-сөз) әрекет-қимылдары осыған келіп саяды. Оқып көрелік: «...есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып, іздейді екен-дағы, күнінде айтса – құлақ, ойласа, көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Егер кісі орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші – әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір түрлі дерт болады екен, уа әрбір құмар болған нәрсеге жеткенде, яки эне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен...

Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса, айында бір өзіңнен өзің есеп ал!» (15-сөз).

Бұдан, сөз жоқ, Абай әлемінің шексіз-шетсіз кеңістігін көріп қана емес, сонымен бірге ақылды һәм ақылсыз әрекеттерді, өмірдің өткінші-өкінішті тұстарын, уақыттың бағалы-қызықты сәттерін, жастық пен мастық сырларын, т.с.с. қоғам, адам, өмір шындықтарымен байланыста көрсетіп, оның әлеуметтік мәнін, адамшылық жолын, фәлсафалық факторларын тәлімді тәжірибе тағылымдарымен өзектес өрбітіп, сыр-сипаттарын сенімді сөз етеді. Демек, Абай әлемі қоғамның иірім-сырларын, өмір тағылымдарының тәлімді тұстарын артық-кем сипаттарымен қатар көрсетеді. Басты байлық – Адам факторын бар қырынан ашып, оның ішінде қоғамның қозғаушы күші, айрықша ақыл-парасат иесі екендігін тап басып, қадап айтады. Назар аударарлығы, Абай әлемінің қайсібір тұстарынан-ақ қоғамдық-кезеңдік көріністерге сергек қарап, өмір-уақыт сырларына еркін еніп, осының негізінде замана шындықтарына айрықша мән беретіні көрінеді. Ол поэтикалық мұрасынан да танылады.

Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, кейімек.
Харакет қылмақ, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.

Өркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек.
Заманға заман күйлемек,
Замана оны илемек.

Бұл – заман шындығы. Өмір сыры. Уақыт тынысы. Өрі қазіргі кезеңмен үндес, сабақтас сырлары да мол. Мұны білген жөн.

Абай мұрасында адам өмірінде кездесетін пайдалы һәм зиянды әдет-дағдыларға, келеңсіз көрініс-құбылыстарға кең орын беріледі. Оның қоғамға, адам өмірі мен еңбегіне, ақыл-парасатқа, білім-ғылымға кері әсері кеңінен көрсетіледі. Оның бір алуаны жан-жүрек, көңіл толқыны төңірегінде өріс алса, келесі бір сарасы байлық-мақтан (42-сөз), «ой кеселдері» әсерінен туындайды:

«Естіген нәрсені ұмытпасқа төрт түрлі себеп бар: әуелі-көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой-кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой-кеселдері: уайымсыз, салғыртық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер».

«Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абырой да мақтан емес, арыз бере білу, алдай білу – мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Желөкпелеу, мақтаншақ байларды: «сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ содан алып киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді».

Жинақтап айтқанда, мұның бәрі-баршасы – адамшылық жол, әділетті іс, ғибратты тәлімге кері әсері көп-ақ. Кереғар, көлеңкелі тұстары да мол. Орайлы тұста, Абай «ой кеселдерінен» арылу-та-

зару һәм сақтануды алға тартады. Оның қоғамға жат, адам мен оның еңбегіне кері әсері барын – ақыл-парасат, білім-ғылым, игілік-ізгілік, жасампаздық жолы арқылы жүйелі жеткізеді.

Осы тұста Хакім Абайдың ақыл-парасат, білім-ғылым, атақ-абырой, байлық-мақтан, дәстүр, дін, уақыт пен кеңістік хақындағы көзқарастары өмір жүзіндегі, тәжірибеден түйгендері тұрасында өріс алғанмен, күнделікті кездесетін, тұрмыс-тіршілікте орын алған көріністер ретінде беріледі. Ол, көбінде қоғамдық құбылыстардан, кезең көріністерінен танылғанымен, «ой кеселдері» ретінде терең тамыр тартқан. Одан арылу, тазару жолы көрсетіледі. Ел мұраты, дәстүрі үлгі етіледі. Халық дүниетанымы, тарих тағылымы басты назарға алынады.

Дәстүр мен дін төңірегіндегі Абай ұстанымы кезең, уақыт шындықтарымен сейкес келеді:

«Қазақ құлшылығым құдайға лайықты болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды қылып, жығылып тұрса болғаны. Саудагер несиесін жия келгенде, «тапқаным осы, біттім деп, алсаң-ал әйтпесе саған бола жерден мал қазамын ба?» дейтұғыны болушы еді ғой. Құдай тағаланы дәл сол саудагердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын» дейді. «Оқымадың демесе болад тағы, тілімінің келмегенін қайтушы ед» дейді.

Оның тілі өзге жұрттан бөлекше жаратылып па?» (16-сөз).

Абайдың-«кербездің ісі» (18-сөз), бай-болыс, би-мырза туралы талғамдарынан (22-сөз) адам әлемінің қыр-сыры, өмір-дүние дидары, уақыт бедері нанымды ашылады. Ал, қазақ мақалдарына қатысты көзқарастардан өмір өрнектері, тәжірибе тәлімі, уақыт бедері, шындық шырағы терең танылады:

«Қалауын тапса қар жанады», «Сұрауын тапса адам баласының бермесі жоқ» деген ең барып тұрған құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп қорлықпенен өмір өткізгенше малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған аттың несі мұрат? «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тә-

нірге жазып мінбей-түспей, арып, шөмендеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды.

«Алтын көрсе, періште жолдан таяды» дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын анатұрғанның тәтті дерлік не жаны бар? Ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың қылығы емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-анасын сатқан соң, құдайға дұшпандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек» (29-сөз).

Ақын мұратынан айқын аңғарылатын басым бағыттардың бірі – білім-ғылым жүйесі. Ақын бастапқы тұста білім-ғылым ісіне қадам басу үшін талаптың керегін, оның «біраз шарттары» барын еске салады. Білім-ғылымға құштарлық арман-аңсарлармен шектелмейді. Оның үстіне біліп-көріп, көңілге тоқығанның мәні зор. Мақсат айқын, бағыт белгілі болу керектігі көрсетіледі. Ар ілімі үлгі етіледі. «... ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез» жөнінде де байыпты байламдар жасалады. «Мінездің беріктігі» ақылға, арға қызмет ету керектігі назарға алынады (32-сөз).

Басты аңғарылатын жайт: Хакім Абай ақыл-парасат, білім-ғылым жүйесін бар асылдан да жоғары қояды. Жер-жаһандағы жақсылық һәм жасампаздық жолы, игілікті іс пен ізгілікті қадамдар – адам ақыл-ойының, білім-ғылым жетістіктерінің жемісі екенін мың сан мысал-дерекпен де, өмір тәжірибесімен де, тәлім-тәрбие тағылымдары арқылы да жүйелі жеткізеді. Өмір тағылымдарын үлгі, үрдіс ретінде еске алып отырады.

Абай осы бағыттаған ой-сөз желісін жан мен тән қуаттары төңірегінде тереңдете түседі (41-сөз). Адам мұраты, өмірі мен еңбегі жан әлемі арқылы өріс алса, тән қуаты байлық, дәулет арқылы көрініс береді. Адамшылық жолы, талапсыздық әрекеті – жан һәм тән қуаттарының артық-кем тұстарын-ақыл, қайратты тең ұстап, өмір-уақыттың өлшемі етіледі (43-сөз).

Абайдың талап пен талапсыздық төңірегіндегі көзқарас, ұстанымы (44-сөз) қазақ қауымының дүниетанымымен сәйкес келеді:

«Адам баласының ең жаманы – талапсыз. Талап қылушылар да неше түрлі болады. Һәм талаптың өзі де түрлі-түрлі. Һәм сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен-бірі өнерлі, тұрлаулырақ келеді. Уа, ләкин адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдіні» керек қылмайтұғыны болмайды. Өрнешік, орынсыз ба, орынды ма, «бәрекелді» деушіні көңіл іздеп тұрады...

Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайды-дағы, «мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың бетінен оқып іздеген талап емес.

Анық үшін кітап сөзіменен іздеген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді.

Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер, көкіректі дым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді. Енді осыған қарап қайдан оқып, ұмтылған талап екенін білерсің» (44- сөз).

«Қарасөздердің» үздік үлгісі, өрнекті өнегесі 37- сөзде жинақы, жүйелі беріледі. Хакім Абай мұнда өмірдің өрнекті тағылымдарын, тәлімді тәжірибелерін барынша қонымды, қысқа-нұсқа үлгіде жеткізеді. Хакім Абайдың даналық мәйегіне айналған, ақыл-нақыл, өсиет сөздері ағартушылық Һәм дидактикалық сипаттарымен де мәнді. Ғибраттық-танымдық қуаты мол. Өміртанитқыштық-тағылымдық қырлары да маңызды болып табылады. Әсіресе, адам әлемін, оның өмірі мен еңбегін, кәсіп-дағдысын, тұрмыс-тіршілігін, жақсы-жаман жағдаяаттарды, дос-дұшпан әрекеттерін, отбасылық тірлікті, әке мен бала, ер-әйел қарым-қатынасын, байлық пен билік, бақ пен тақ, т.с.с. белгі-ерекшеліктерін, сыр-сипаттарын нақты әрі нанымды ашады:

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.
2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады.
3. Әкесінің баласы-адамның дұшпаны. Адамның баласы-баурың.
4. Өзің үшін еңбек қылсаң өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың.

5. Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім.
6. Егер ісім өнсін десең, ретін тап.
7. Биік мансап-биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады. Жікшіл ел жетпей мақтайды, желөкпелер шын деп ойлайды.
8. Дүние – үлкен көл, заман-соққан жел, алдыңғы толқын-ағалар, артқы толқын-інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер.
9. Жаман дос – көлеңке, басынды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басынды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың.
10. Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас. Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол.
11. Бағың өскенше тілеуінді ел де тілейді, өзін де тілейсің, бағың өскен соң-өзің ғана тілейсің» (37-сөз).

Демек, Абайдың даналық мәйегі – ақыл-нақыл, өсиет сөздері адам мұратын, өмір сырын, уақыт тынысын тап басып, тәжірибе тәлімі мен тағылымын, ой-сөз жүйесін қысқа-нұсқа үлгіде беруімен мәнді болып табылады.

Жинақтап айтқанда, Хакім Абайдың «Қарасөздері» поэзиялық туындыларынан өзіндік өзгешелігі бар, өмір тағылымы мен тәлімдік қырлары басым еңбектер қатарына жатады. Оның көпке ортақ ұнамды тұстары әркез-ақ зиялы қауым мен зерттеушілер назарын аударғаны анық. Айталық, алғашқы абайтанушы Ә. Бөкейхан Абай әлемінің қыр-сырына еркін енеді: «Абай он-он екі жастар аралығында қазақ даласында жүріп хат таныды. Ал он екі жасында Семейдегі Ахмет Риза молданың медресесіне түседі. Абай он төрт жасында сонда жүріп үш ай орыс мектебінен дәріс алады. Осы төрт жылдық медреседегі және үш айлық орыс мектебіндегі дәріспен Абайдың мектептік оқуы аяқталады. ...

Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Еуропаның атақты ақындарының қатарына қосар еді» [2, 310].

Ал, М. Әуезов пен Ж. Аймауытұлы «Абайдың өмірі һәм қызметі» атты мақалада («Екеу» бүркеншік есімді қолданған) Абайтанудың өзекті мәселелеріне ден қояды:

«Абайдың ең бір артық өзгешелігі заманның ыңғайына жүрмей өзінің «өздік» бетін мықтап ұстап, ақылға, ақиқатқа, көңілдің шабытына билетіп, көз тұнжыарлық кемшілік, міннің ортасында туып, ортасында жүріп, үлгілі жерден өрнек алып келген кісідей ашық көзбен қарап, барлық мінді мүлтіксіз суреттеуі жырақта жүріп қылт еткенді көретін қырағы қырандай сыншылдығы.

... Абайдың пайдасыз сөзі жоқ. Ахлақ, адамшылық туралы айтқан терең мағыналы, үлгілі сөздері кемшіліктің мінезін тәрбиелеп, ақыл көзінің ауданын кеңейтпек. Жүректен толғанып, ыза мен қайрат айдап шыққан қайғылы, хафалы, зарлы сөздері адамның ақылын өз ішіне үнілтіп, жанымен сыр таластырып ұғып, оқып түсіндіргендердің сезімін тәрбиелемек» [3, 1-3].

Академик М. Әуезов Абайдың ақындық мұрасы мен «Қарасөздері» хақында былай ден жазады: «... Абайға ақындық үлкен қадірлі мағынасы бар әлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек боп танылады. Ол – надандық, зорлық, жуандық, пәлеқорлық сияқты атқамінерлер мінезімен мықты тұрып алысуға кіріскен еңбегі. Абайды кейінгі буынға және сол кездегі қалың елге, көпшілікке, саналы жастарға нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі. Ақындықты сыншы, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Зұлымдық надандықпен кектене алысады. Мін атаулыны көзге шұқып, басқа сабап айтады» [4, 166]. «Қарасөздер» көркем прозаның өзіне бөлек, Абайдың өзі тапқан бір алуаны болып қалыптанады. Бұл сыншылық, ойшылдық және көбіне адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді» [5, 168].

Абайдың «Қарасөздеріне» қатысты ғалым-тілші Р. Сыздықова төмендегіше ой қорытады:

«Қарасөздерді» көлемі жағынан шағын-шағын 46 бөлек шығарма құрайды. Олардың жанрлық сипаты да әр түрлі: көбі публицистикалық туындылар, 46-сөз деп берілгені – білім-таным үлгісіндегі тарихи очерк, 25-сөз – Сократ пен Аристотельдің әңгімесі деп берілген мысал, өсиет, 5-сөз -мақал-мәтелдерді талдаған филологиялық этюд, 37-сөз – афоризмдер жиынтығы, 7-сөз – пси-

хологиялық тақырыпты қозғаған этюд, 43-сөз – философиялық толғаныс, 38-сөзді – мораль мәселелері жайындағы ой-пікірлері болып келетін ғылыми-публицистикалық еңбек деп ажыратуға болады.

... Абай прозасы тілі мен стилі жағынан толық қанды шығармалар екенін баса айтамыз. Бұл туындылардың басымы дидактикалық әңгіме философиялық этюдтер, тарихи очерктердің алғашқы үлгілері, қазақ жазба дүниесіндегі таза ұлттық тілдегі соны бастамалар деп танимыз. Ұлы Абайдың сан қилы еңбегінің бір қыры да осы жерде» [6, 108; 110]. Жоғарыда айтылып-жазылған ой-пікірлердің жарасымды жалғасы, танып-талданған түйінді тұстары «Абай» энциклопедиясынан кең орын алды.

Тұтастай алғанда, Абайдың «Қарасөздері» ондағы кеңінен айтылып, терең қозғалған мәселелер «ел мінезінен» өзге: адам әлемі, қоғам, өмір, тұрмыс-тіршілік түйіткілдері, даңқ пен даңқырт, жалқаулық пен талапсыздық, салғырттық пен немқұрайдылық, жамандық пен зұлымдық, «дүние рахаты», ағартушылық һәм адамгершілік мұраттары, білім-ғылым, дәстүр мен дін, әдет-дағды, мінез-құлық, ақыл-парасат, намыс пен сенім, тәлім-тәрбие, т.т. болып табылады.

«Қарасөздер», яки Абай атап көрсеткендей, «өз сөзім-өзімдікі» шеңберінен шығып, «қойын дәптері» міндетін ғана атқармай, керісінше қалың көптің өмір тағылымдарын кең көлемде танып-түстеп, одан халқымыздың тағдыр, тұрмысынан жан-жақты орын алған әр алуан құбылыстар мен көріністерді, қилы кезең шындықтарын, ел-жерге қатысты қағидалы қисындарды, адам мұраты мен ортақ мүдделердің сыр-сипаттарын кең көлемде көрсетеді. Оның бәрі-баршасынан: Абай мұраты, арман-аңсарлары, көзқарас эволюциясы, елдік мүдде, адам әлеміне байланысты айтылған ақыл-кеңес, нақыл-өсиет, тәжірибе тәлімі, т.т. өмір тағылымынан нәр алып, тағдыр талқысы тұрғысынан кім-кімге де ой салады. Кезең-уақыт шындықтары айқын. Адам мұраты мен ұстанымы маңызды мәнге ие болады.

Абайдың «Қарасөздер» атты прозалық мұрасы жанрлық жағынан дәстүрлі әдеби туынды, немесе әңгіме, естелік, мемуар үлгісі емес. Сондай-ақ, оқиғалы-сюжетті, толғам-толғаныс, нақыл-

өсиет сөздер жиынтығына да жатпайды. Біздіңше, Абай әлемінің өн бойынан берік орын алған арғы-бергі кезең шындықтары, өз дәуірінің көріністері, ақиқат жайттардың жиынтығы басым бағыттарға ие болады. Осы реттен келгенде, Хакім Абайдың «Қарасөздер» атты туындысы – қоғам мен адам қарым-қатнасының берік байланысын, уақыт тынысының белгі-ерекшеліктерін бедерлі бейнелеген жан-жүрек пен көңіл толқынының көркем шежіресі. Тақырыптық-жанрлық ерекшелігі бар, болмысы бөлек, мазмұны ерек, тілдік мәнері, стильдік құбылысы өзгеше қазыналы биік. Өмір тағылымдарының өрнекті өнегесі, үздік үлгісі.

Хакім Абайдың «өз сөзім – өзімдікі» екенін анық аңғартар «Қарасөздердің» тұтас табиғаты мен тағылымынан: өмір тәжірибесі мен өнер өлкесіндегі көрген-білген, танып-түйген жайттары ұлттық тұрғыдан байыпты сараланып, ақыл-парасат арнасы, білім-білік көрінісі, талғам таразысы уақыт бедерімен байланыс-сабақтастықта өріс алып, одан елдік-қоғамшыл қасиеттері кең көлемде танылатындықтан, ұлт мұраты мен руханиятының арналы бастаулары мен қазыналы қайнарлары, көркемдік-эстетикалық құндылықтары, ой-сөз жүйесі, сыр-сипаттары айқын аңғарылады.

Демек, Хакім Абайдың «Қарасөздер» атты қазыналы кеңістігі – халқымыздың арғы-бергі кезеңдердегі жемісті жетістіктері, келеңсіз кемшіліктері қатар көрсетілген, сондай-ақ адам мұраты, өмірі мен еңбегі, ақыл-парасат нұры, білім-ғылым жүйесі, дін мен дәстүрі, тарихы мен танымы, мәдениеті мен тілі, т.с.с. жүрек әмірі мен көңіл таразысына тартылып, тәжірибе тәлімімен байланыста баяндалатын парасатты туынды.

Хакім Абайдың «Қарасөздері» – поэтикалық мұрасының көркем шежіресі, халық тағылымының өрнекті өлкесі, адам әлемі мен өмір мұратының тәлімді тәжірибесі, ұлттық сөз өнерінің жана көкжиегі, кең өрісі.

«Қарасөздердегі» елдік мұрат, адамгершілік жолы, ақыл-парасат өнегесі, өмір тағылымдары – жана бағыт, іргелі ізденіс, айқын мұрат, терең дүниетаным, шынайы шындық, өзгеше амал-тәсіл, тың ой, сарабал сөз жүйелерімен сенімді өріс алатындықтан, қай кезең, уақытта да тарихи негізін, көркемдік мәнін, мәдени-

рухани нәрін жоғалтпайтындықтан, жаңашылдық һәм сабақтас-тық сыр-сипаттарымен қалың көпшілік жадына берік ұялары хақ.

Қысқасы, Хакім Абайдың «Қарасөздеріндегі» ұлттық мұрат пен руханият арналарының басым бағыттары, кешеден бүгінге ұласқан өрнекті өнегесі, үлгілі үрдістерінің маңызды қырлары мен тағылымды тұстары адам әлемінің алуан қырларын, өмірдің өшпес өрнегін кеңінен көрсетеді.

«Қарасөздер» – Абай әлемінің айнасы, ұлт руханиятының көркем шежіресі. Елдік мұрат-мүдденің, дін мен дәстүрдің, халықтық дүниетанымның, тарих пен танымның қазыналы қайнары. Өмірдің өрнекті көркем көкжиегі. Уақыт бедерінің шынайы сырлары.

Хакім Абайдың жүрек сәулесі мен көңіл айнасын, ақыл-парасат нұрын кеңінен көрсететін «Қарасөздері» – адам мұраты мен өмір өнегесінің, халықтық дәстүр мен руханият қайнарларының мәңгілік сипаты. Дүбірлі дәуір мен күрделі уақыттың бедерлі көрінісі. Кезеңнің шындық шежіресі. Болмыстың бүтін бедері.

«Қарасөздер» – Абай әлемі, халық мұрасының қайнары, замана шындығы мен тағылымының сырлы шежіресі.

2

Біздің данышпан ақынымыз Абай Құнанбаев шығармашылығындағы ең өзекті концепциялардың бірі – білім, білім беру беру ісі. Жастарды оқытудағы мақсат не, балаларына білім бермек болған ата-ананың, үлкендердің көздегені не еді, ал оқуға ұмтылған сол жастардың өздерінің діттегені, алға қойған арман-мұраты қайда жатыр – міне, тура осындай мәселелер ұлы Абайды көп толғандырғаны, барынша тебіrentкені даусыз. Мұны ойшыл ақынның «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр» атты өлеңдерінен байқаймыз. Алдымен, ақын өз басындағы кешігушіліктен бастайды:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім...
Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім [7, 72], –

дейді. Дейді дағы балаларын оқытуға, оларға жан-жақты білім беру шараларына айрықша ден қойғандығын ашық айтады, баланы оқытуды жек көрмегендігін паш етеді. Әсіресе, осы орайда ақын білім алатын жастардың ішкі ниет-пығылына баса назар аударған.

Ал, ақынның өзінің бала кезден алған оқу деңгейіне келсек, мынандай жайлардың куәсі боламыз. Болашақ ұлы ақынның әкесі Құнанбай Өскенбайұлы көзі қарақты, заманының байыпты, аңғарымпаз кісісі болған екен. Ол кісі жайлы оның көзін көрген адамдар аса құнды пікірлер айтып кеткен. Солардың арасында, біздіңше, XIX ғасырдың орта шенінде Польшаның тәуелсіздігі үшін патшалық Ресейге қарсы көтеріліске қатысып, ақырында жараланып қолға түсіп, әуелі өлім жазасына кесіліп, онысы соңынан өмірлік каторгаға ауыстырылған сөйтіп, қазақ даласына жер ауып, айдалып келген Вильно университетінің филология факультетін бітірген, Европаша білімді поляк жұртының ақылды перзенті Адольф Янушкевичтің жазбалары айрықша назар аударады. Мәселен, ол Абайдың әкесі Құнанбай туралы 1848 жылдың 11 июнінде(маусым) былай деген: «Құнанбай бидің жасы Барақ сұлтаннан біраз үлкен. Бұл да (Баракты айтып отыр. – М.Ү.) – дала өңіріне аты кең жайылған адам. Қарапайым қазақтың баласы. Табиғат оған кесек ақыл, ғажайып ес және жүйрік тіл берген. Іскер, өз аталастарының игілігі туралы қам жейді, дала заңдары мен құран қағидаларының жетік білгірі, қазақтарға қатысты россиялық уставтарды бес саусағындай біледі, қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Қарапайым Құнанбай әулиенің даңқына бөленген» [8, 75]. Міне, бұдан төңіректегі жай адамдарды былай қойғанда атышулы Барақ сұлтан секілді билеушілердің өзі Құнанбайды пір тұтқандығы аңғарылады. Ал, А. Янушкевич Құнанбайдың тікелей өзі туралы 1848 жылдың 15 августында(тамыз) былайша баяндайды: «Құнанбай сөйлеу үшін жаратылған машина ғана емес, ол тек бұрамағанда ғана тоқтайтын сағат дерсің. Төсектен тұрысымен-ақ сөйлей бастайды, содан көзі ұйқыға кеткенше толассыз сөйлеп береді. Минут сайын ақыл сұрап қазақтар оған келіп жатады. Қос қолын мықынына таянып, екі-үш сөзден кейін-ақ шариғаттан үзінді келтіріп, ол абызша сұңқыл-

дап кетеді. Оның жадында сақтау қабілеті таң қаларлық, үкіметтің барлық указдары мен жарлықтарын кітаптан оқып отырған адамша жатқа айтады» [8, 188]. Осынау естелік жолдарынан өзімізше мынандай есептеу жасай алар едік: демек, А. Янушкевич 1848 жылы Құнанбайды көріп, осындай баға беріп жатқан уақытта 1845 жылы дүниеге келген сәби, болашақ данышпан ақын Абай небәрі екі-үш жастарда ғана екен ғой.

Заманының көреген, сұңғыла адамы атанған Құнанбай Өскенбайұлының баласы Абайдың сауатты, уақытқа сай шалымды адам болуына зор көңіл бөлмеуі мүмкін де емес қой! Көпті көрген Құнанбайдың алыстағыны алдын ала болжап отыратындығы жөнінде тағы мынандай да дерек бар: «...әкесі Абайға өзгеше қарады, ол (Құнанбай. – М.Ү.) болашақ ақыл иесі дарынды баланы ерте таныды, менің орнымды басса, менің жолымды қуып, туымды ұстаса осы Абай ұстайды деген сенім өте күшті болды. Сондықтан оны өз мүддесіне сай етіп тәрбиелеу мақсатын көздеген Құнанбай Абайды 10 жасынан ауылдағы Ғабитқан молдаға оқытты. Одан соң Семей қаласындағы Ахмет Риза деген имамның медресесіне оқуға түсірді. Абай медреседе 3 жыл оқыды... Абайдың тасқындаған ақылы, алдына қойған әлеуметтік мақсаты бұл оқуды қанағат тұта алмады, ол өзіне біткен ерекше талабы арқасында, парсының тағы басқа шығыс халықтарының тілін үйрене бастады, осының арқасында Абай шығыстың асыл қазынасы саналған поэзиясымен танысты, Абай ерте күннен-ақ шығыстың атақты ақындарын оқып білді. 14 жасында 1859 жылы:

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сәғди, Фердауси,
Хожа – хафиз бу һәммәси!
Мәдет бер я шағри, Фәрияд, –

деп олардан өзінің ақындық өнеріне мәдет сұрады. Ол тұңғыш жазған осы бір ауыз өлеңін шығыс классиктеріне арнады. Шығыс елдерінің тілін зерттеді, үйренді.... Абай шығыспен қатар орыс халқының тілін үйренуді зор арман етті, еңсесі орыс халқына ауды, орыстың мәдениетімен танысуды көксеген Абай бұл тілегіне зейін сала, белсене кірісті... жасырын бір жағынан орыс

мектебіне оқуға кірді, аз уақыт оқыса да өзіне біткен ақылдылық, даналық, зеректік арқасында орыс тілін тез үйренді» [8, 14-16]. Мұнан өзге бір деректерде Абай орыс тілін үйрену үшін Семейдегі христиан дінінің әдепкі жөн-жосығын, әліппесін ұқтыратын шіркеу жанындағы приходская школада біршама оқыған делінеді. Олай болу себебі, әкесі Құнанбайдың ендігі замана аяқ алысының орыс тілімен, орыс басшылығымен жүзеге асатындығын күні бұрын бажайлауында еді. Осылайша, Құнанбай би үміт еткен баласының шас шағынан бастап-ақ, орыс оқуын меңгеруіне, жан-жақты білім алуына жағдай жасап баққан.

Расында да сол кездегі қазақ тағдыр-талайының қалай бұрылып бара жатқандығын аңғарған есті жандардың қай-қайсысының да бұлай етпеске шарасы да жоқ еді. Өйткені, әуелім, Абайдың әкесі Құнанбай қажы дүниеге келген 1804 жылдың өзінде қазақ елі мен жерін батысы мен шығысын тұтастыра құшағына ала, ұшы-қиыры жоқ алапат сахараға мылтығын кезене, пушка-зеңбіректерін сүйрете өңмендей ұмтылған Ресей отаршылдығы өрттей өршіп, бет қаратпай жалындап тұрған болатын. Енді, 1845 жылы Абай дүние есігін ашқан тұста патшалық империя оңтүстікте Алатау етегіне жетіп, қырғыздырды алдап-арбап, Кенесары Қасымовты ұстауға қам жасап жатты. Арысы бүкіл Орта Азияны тұншықтырып, Үнді мұхитына шығуды көкседі. Бұндай зымиян-сұркия, салдар-зардабы ұзаққа сілтейтін шаруаны(компания) құлай қолға алғаны соншалықты, қулығына құрық бойламайтын ресейлік шенеуніктер қазақ даласында орыс-түзем мектептерін ашып жергілікті жұрттардың балаларын тілмаштыққа дайындау ісіне кірісіп те кеткен-ді. Нақ бір мәдениет таратып, шарапат жасап жатқандай әсер тастады. Бірақ, екі-төрт сатылы мектептен асырып, жоғары білім беруді мақсат еткен жоқ. Жоғары білімділер көбейіп, отар елдің оянып кетуінен қатты қорықты. Бар есіл-дерті орыс ұлықтары мен тұрғылықты халықтың бай-бағыландары арасында олардың сөздерін бір-біріне аударып беретін тілмаштар дайындау ғана болды. Соған орай XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ жастарының да ой-арманы «я тілмаш, я адвокат» болудан ары аспады. Дәл осы көңіл-күй Абайдың «Интернатта оқып жүр» деген өлеңінде барынша көрініс тапты:

Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы –
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы,
Ойында жоқ олардың
Шариғатқа шаласы
Орыс тілі, жазуы –
Білсем деген таласы.
Прощение жазуға
Тырысар келсе шамасы...
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы?..
Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы [7, 99-100].

Ұлы Абай, ең алдымен, адамның ішкі жан сарайы таза болуы шарт деп санаған. Көзінің жеткені сол – шамшыл, өркөкірек, менмен жандардан еш жақсылық шықпайды, тіпті, ол дүниенің оқуын тауысса да.

Сондықтан да ғұлама ақын өзінің атақты өлеңі «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінде ол пікірін бұдан ары тереңдете түскен:

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба
Ойнап босқа күлуге,
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шапшақ –
Бес дұшпаның білсеңіз,
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз... [7, 92]

Алдымен, адамды құртатын бес түрлі бәлені атайды. Олар: өсекшілдік, өтірікшілдік, мақтаншақтық, еріншектік, бекер мал

шашпақтық. Сонымен қатар, дана Абай жан баласын алға бастыратын, атын асқақтататын асыл қасиеттерді де санамалап атап берген. Олар: талаптылық, еңбеккершілік, терең ойлылық, қанағатшылдық және рақымшылдық. Құдай өзі кешірсін, осы жерде біздің өз тарапымыздан қосып айтарымыз: ғылым тапсаң да мақтанба, ісіп-кеппе, одыраңдама! Өйткені, кеуіп-керілдім дегенше кетілдің, біттің. Ел соқыр емес: көріп қояды, сезіп қояды. Сосын, қанша ғажайыппын десең де маңайыңа ешкім жуымайды, түршігеді, ақырында жалғыз қаласың, өле кетсең көметін адам табылмайды.

Ал, қамшының сабындай қысқа тірлігінде мұндай сұмдыққа ұшырамаудың дауасы мен ем-домын, алдын алудың жол-жобасын тағы да данышпан Абай көрегендікпен дәл меңзеген. Ондай болу қайда, ол менің қолымнан келмейдіге салынып, күні бұрын күніреніп, қара аспанды суға алдырып бір істі бастамай жатып, түңілушілік жас адамға жараспайды, қандай қиын шаруа болмасын адам талаптанып, күш-қайратын салып көру керек деген ой түйеді.

Жамандық көрсең нәфрәтлі,
Суытып көңіл тыйсаңыз.
Жақсылық көрсең гһбрәтлі
Оны ойға жисаңыз.
Ғалым болмай немене,
Балалықты қисаңыз.
Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз.
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеңіз [7, 92-93].

Ақынның пайымдауынша, жоғарыдағыдай тура сол бес асыл, көркем қасиетті бойына жиған, көкейіне түйген «жаңа өспірім, көкөрім талай қазақ баласы» талаптанып білім алса, жанбай жатып сөнбей, білгендердің сөзіне махаббатпен ерсе, кемел адам

деңгейіне жетер ме еді!? Шынында да жаһандық-адамзаттық тәжірибе аңғартқандай, кемелділік пен ақылға кенендік әрқашан да жан-жағына жарық-сәуле шашып, жұртты тек жақсылыққа бастаған. Байыптай түссек, «ЖАҚСЫЛЫҚ» деген сөздің өзі аясы кең бе дейміз.

Шамасы, оған дүниеауи қол жеткен өнертабыстың, өнегелі мінез-құлық атаулының бәрі кіреді. Тек, бұл қалың көптің, белгілі бір ұлттың үміт-тілегімен ұштасса, халықтың игілігіне жараса, соған қызмет етсе ғана жемісті болары сөзсіз.

Данышпан Абай жастарды оқуға шақырғанда осындай шоқтықты мәселелерді әрдайым жұлдыздай жарқыратып, жоғары ұстайды. Қай жолды таңдап, қай соқпақпен жүру қажеттігін, қай елмен жақын араласып, қай елдің оқуын үлгі тұтсақ ұтатындығымызды, тәп-тәуір табысқа кенелетіндігімізді нұсқаған, тіпті, талап еткен. Қателікке ұрынып қалудан, оғаш-оспадар қылықтардан сақтандырған. Айталық, ол «Интернатта оқып жүр» атты өлеңінде ол өз уағындағы бірсыпыра жастардың орыс тілін білуге ұмтылысының «Прощение» жазуға жарау мен «Я тілмаш, я адвокат» болсам деген өлермендіктен аспай жатқандығына ашынады. Ондай жастар азын-шоғын, үзіп-жұлқып алған татымсыз оқуын бұлдап, еліне кісімсінсе, бәлсінсе, «Көп қазаққа епсінсе, кімге тиер панасы» [7, 99] деп налиды ақын. Демек, қарапайым шаруа баққан халықтың үмітін ақтамаған, ұлттың кәдесіне жарамаған шала оқудан(тіптен, биік болса да), зәрредей пайда жоқ! Өйтіп, «Қу менен сұм боларды ойлаған, қаны бұзық» [7, 99], залым ойлы адамдар біршама оқыған-тоқығанын, жеттім-білдім дегендерін өзін дүниеге әкелген, қатарға қосқан туған халқына қарсы жұмсайды, қарақан қара басын ғана күйттейді. Тегінде, «Орыс теріс айтпайды, жаман бол деп оларды» [7, 99] дейтін ақын сөзінде керемет сындарлы да салмақты мән -маңыз бар. Шынтуайтына салсақ, орыс оқуы бола ма, немесе, өзге ұлт-ұлыстардың оқуы бола ма білім-ғылым жамандыққа жетелемесе керек. Бірақ, бір өкінішті, ақиқат жай – әуелден жаратылыс-бітімі, түп-тегі, зәу-заты, қалып-қалпы кедір-бұдыр, келіспей қалған, сүйкімсіз-сұмырай, бұзақылыққа бейім жандар қай қауымнан да табылып жатады. Әлбетте, көпшілік болғасын, миллиондардың арасынан ақылды-

сы да, аяры да кезіге берері анық. Олай болса, жат жұрттың жақсысын жаманынан ажырата тану – білім қуған жастардың өзіне тікелей қатысты болмақ. Себебі, ұлы Жаратушы адам баласына ақыл-ес, таразы-талғам, ми беріп қойған. Қайсысын таңдау еркі – әркімнің өзінде.

Осылайша, ғұламаһи Абай өзінің түгелге дерлік өлеңдерінде оқу-ғылым, өнер-білім, талаптылық-талапсыздық, еңбекшілдік-еріншектік, арлылық-арсыздық сияқты қадау-қадау жайттарға өте көп тоқталған. Сондай өлең-жырларында әбден сараланған, талданған, безбенделген – адам бойында ұшырасатын жақсылықтар мен жамандықтарды, енді, кезегі келген тұста қара сөздерінде одан ары дамыта, тереңдете толғайды. Өзінше бір жаңаша әдіс-амал, ою-өрнек тауып, философиялық жөнменен қорытқандай болады.

Ақырында, тұжыра келе, оқудағы, білім қуып ізденудегі ұлы мақсат-мұраттың тоқ етерін айтады. Мысалы, жиырма бесінші сөзінде «...Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек-көзің ашылады... Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Бірақ осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес... Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек» [7, 458], – деп, ақын кейінгі келер ұрпаққа жөн сілтеп, ақыл-кеңес беріп тұрғандай.

Және де бір қайран қаларлығы, ойшыл Абайдың өлеңдерінде де, қара сөздерінде де оқу-ғылым туралы білдірген ой-толғаныстарының құнар-нәрі қазіргі тәуелсіз жаңа заманымызда өрісі кеңіп, өлшеусіз өсе түспесе, мысқалдай да кеміген жоқ. Өзіміз куәсі болып отырғандай, бүгінде ұл-қыздарымыз Европа шарлап, мұхит асып – Америка, Австралия, Жапония, Үнді, Араб мемлекеттерінде оқып жатыр. Ендігі жерде сол үміт еткен өскіндеріміз, Абай атамыз айтқандай, барған елдерінің жақсысынан үйреніп,

жаманынан жиреніп қайтса құба-құп. «Бір-ақ секіріп шығам деп, бір-ақ қарғып түсем деп»[7, 106] мертігіп, қирап жатпауы керек. Өз қағынын өзі жеріп, ата-ана тілінен, ұлттық ділі мен исламдық дінінен безіп, сыртқа қарап ұлып тұрмасын деңіз. Өйткені, жан дүниенің, ақыл-естің мертігуінен, кемістігінен асқан зардапты, апатты қасірет болмайды! Сондықтан, оқу қуған жастарымыздың кемеңгер Абай аманаттаған қадір-қасиет, адамшылық үдесінен шыққаны абзал дейміз. Абайдың білім туралы концепциясының мәнісін осылай түсінген дұрыс.

Әдебиеттер:

1. Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993.
2. Бөкейхан Ә. Абай (Ибрагим) Құнанбаев (Мүнәһиб-Некролог) // Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.
3. Екеу. Абайдың өмірі һәм қызметі // Абай. – 1918. – №2.
4. Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – XX том.
5. Өуезов М. Өр жылдар ойлары. – Алматы, 1959.
6. Сыздықова Р. «Қарасөздер» қазынасы // Абай. – 1993. – №1-2.
7. Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы, 1961.
8. Янушкевич А. Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар / орыс тілінен ауд. – М. Сәрсекеев. – Алматы: Жалын, 1979.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. Абай мұрасын пәнаралық зерттеудің өзекті мәселелері	6
II тарау. Абайтану тарихы	24
III тарау. Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың шығармашылық әлемі	88
IV тарау. Абай және билер сөзі	114
V тарау. Абай бағалауындағы байлам	149
VI тарау. Абай мен Ақыт	177
VII тарау. Абайдың қарасөзі: болмысы мен бітімі	203
VIII тарау. Абай шығармашылығындағы ұлттық және жалпыадамзаттық руханият арналары	237
ҚОРЫТЫНДЫ	264
ҚОСЫМША	267

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАНДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VIII том

Пәнаралық зерттеу

Авторлар:

*Жанғара Дәдебаев, Әмірхан Әбдиманұлы,
Тұрсынбек Кәкішев, Зинол-Ғабден Бисенғали,
Зүфар Сейітжанов, Жұмат Тілепов, Анар Салқынбай,
Мұбәрак Үмбетәев, Рахымжан Тұрысбек,
Пазылбек Бисенбаев, Ерхан Кәрібозов*

Редакторы *К. Мухадиева*

Компьютерде беттеген *Ғ. Қалиева*

Мұқабасын безендірген *Қ. Әмірбекова*

ИБ №9173

Басуға 19.02.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60х84 ¹/₁₆.
Көлемі 17,43 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4357.

Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.